

РОЛЬ ОБРАЗУ «Я-ФАХІВЕЦЬ» У ДІЯЛЬНІСНІЙ СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ

У статті розглядаються типологічна диференціація суб'єктів професійної адаптації. Аналізується вплив образу «Я-фахівець» на різні форми адаптивної поведінки в процесі професіоналізації. Відзначаються особливості діапазону трансформацій особистісних інваріант у діяльній структурі професійної адаптації.

Ключові слова: образ «Я»-фахівець, «Я»-базове, «Я»-ситуаційне, особистісні інваріанти, адаптивна стратегія фахівця, діяльній структура професійної адаптації.

В статье рассматривается типологическая дифференциация субъектов профессиональной адаптации. Анализируется влияние образа «Я-специалист» на различные формы адаптивного поведения в процессе профессионализации. Отмечаются особенности диапазона трансформаций личностных инвариант в деятельностной структуре профессиональной адаптации.

Ключевые слова: образ «Я»-специалист, «Я»-базовое, «Я»-ситуационное, личностные инварианты, адаптивная стратегия специалиста, деятельностная структура профессиональной адаптации.

The article examines typological differentiation of professional subject's adaptation. Author analyzed influence of image „I am specialist» on various forms of adaptive behavior in the process of professionalization. In article are marked features in range of personal transformation invariant in structural activity of professional adaptation.

Key words: image „I”-expert, „I”-basic, „I”-situational, personal invariants, adaptive strategy of specialist, activity-structure professional adaptation.

Постановка проблеми. Перехідний період від однієї системи суспільно-економічних відношень до іншої завжди пов'язаний з великими ускладненнями. Специфіка психологічних проблем сучасного періоду визначається необхідністю засвоєння нового соціально-економічного і професійного досвіду. Нові вимоги до сучасного фахівця диктують і нові умови успішності його професійної адаптації. Таку успішність необхідно розглядувати з позиції єдності особистісного і професійного компоненту на рівні співвідношення «Я-базового» і «Я-ситуативного» у діяльній структурі професійної адаптації. Найвиразніше даються труднощі щодо типологічних особливостей образу «Я-фахівець», який інтегрує умови і особливості процесу професіоналізації, рівень розвитку професійної самосвідомості в цілому; зміни які відбуваються в структурі особистості і соціальної ситуації розвитку, зміни у ставленні до себе як до професіонала на рівні змістовної спрямованості, опануванні і форми реалізації особистістю діяльності, просторово-часових орієнтацій і емоційного ставлення до себе як до суб'єкта професійної адаптації.

Аналіз основних досліджень. Різним аспектам розгляду адаптивних можливостей особистості і зміні її «Я» присвячені праці багатьох провідних психологів, серед яких Колизаєва Н., Лібін А., Мороз О., Овдей С., Реан А., Солодуха О., Синявський В., Чайкіна Н., Чебикин О., Чеснокова І., та інші. У вітчизняній і зарубіжній психологічній літературі достатньо давно обговорюється проблема розвитку і становлення образу «Я» (Абульханова К., Бернс Р., Бодальов О., Брушлинський А., Джеймс У., Кон І., Кузьмін А., Леві В., Маслоу А., Моргун В., Орлов О., Собчик Л., Фрейд З., Фромм Е. та інші).

Але водночас, в усіх дослідженнях професійної адаптації, особистісний розвиток і становлення образу «Я-фахівець» у професійній діяльності розглядаються окремо один від одного, в контексті відображення «Я»-концепції фахівця або на рівні відображення когнітивної, емоційно-оціночної і поведінкової ідентичності, яка здійснює певні перетворення, в результаті чого зовнішня детермінація життєдіяльності змінюється на внутрішню.

Постановка завдання. Ця стаття має на меті з'ясування ролі образу «Я-фахівець» у

діяльнісній структурі професійної адаптації через звернення до типологічної диференціації як методологічної орієнтації. При цьому виникає певна форма опису інваріантів особистісних властивостей в адаптивній стратегії до нової професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливість професійної адаптації молодого фахівця може бути виявлена тільки при умові, коли адаптація буде розглядуватись у конкретному відношенні з кожним елементом соціального середовища, враховуючи при цьому всю багатозначність зв'язків і відношень між елементами як у внутрішньому розвитку структури особистості, так і у міжструктурному плані. Розвиток образу «Я»-фахівець (його особистісних інваріант) визначає стратегію адаптивної поведінки і разом з цим адаптивна стратегія професійної діяльності буде визначати стратегію розвитку самої особистості. Тому ми розуміємо *професійну адаптацію* як активну взаємодію особистості і соціального середовища з метою досягнення таких стосунків між ними, які в найбільшій мірі забезпечують ефективність професійної діяльності, розвиток виробничого колективу і особистісну задоволеність професійною самореалізацією (1995). У дослідженні системи уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, А. Реан [5] підкреслює, що найбільш важливими і близькими категоріями для опису даних систем є образи «Я», «особистість», і «фахівець» (від образу «Я-молодий спеціаліст» до «Я-професіонал»).

Л.С. Виготський писав [1, с. 75], що «особистість стає для себе тим, що вона є у собі, через те, що вона уявляє собою для інших». В якості системоутворюючих факторів розвитку особистості ми пропонуємо розглянути співвідношення базової і ситуаційної структури особистості [8]. *Базова структура особистості («Я»-базове)* уявляє собою найбільш стійку структуру, яка складається із неповторного, унікального і своєрідного поєднання особистісних інваріант діяльнісного суб'єкта, що сформувались в ході життя під впливом соціальної ситуації розвитку, через ведучу діяльність кожного вікового періоду. Функціонально «Я»-базове застосовує певні адаптивні

стратегії: допомагає внутрішній узгодженості особистості, визначає інтерпретацію власного досвіду і є джерелом певних чекань. Особистість враховує певні чекання і уявлення про те, що може або повинно відбутися у розвитку певної соціальної ситуації розвитку і починає діяти як «Я»-ситуаційне. *Ситуаційна структура особистості («Я»-ситуаційне)* більш динамічна, більш залежить від соціальної ситуації розвитку і тому на протязі життя може відчувати різні зміни: від адаптації до становлення і стагнації. Як зазначає С.А. Дружилов [2], адаптивна стратегія – це в більшості своєму вибір між стратегією підкоритися виробничому середовищу і стратегією звільнення внутрішніх ресурсів особистісного розвитку, яка включає до себе здатність вирішувати морально-ціннісні проблеми і, при необхідності, протистояти чи перетворювати середовище. Професійна адаптація здійснюється на протязі всього періоду розвитку особистості і закінчується тоді, коли професійний статус особистості чи її внутрішній світ стало стабілізується. Тому знаходження стратегічного принципу взаємозв'язку між «Я»-базовим і «Я»-ситуаційним допоможе визначити рівень успішності професійної адаптації.

Аналізуючи *адаптацію як процес і як результат* на різних етапах професійної діяльності, можна відмітити, що вона відбувається після певних спрямованих змін у життєдіяльності суб'єкта професійної адаптації. Це призводить до змін у особистісних інваріантах професійного розвитку, всередині яких кожна конкретна властивість і якість людини отримує закономірне пояснення. У результаті такого підходу до аналізу особистісних інваріант діяльнісного суб'єкта професійної адаптації, завдяки концепції багатовимірного розвитку особистості В.Ф.Моргуна [3] і виділення якісно своєрідних типів образу «Я-фахівець», співвіднесених між собою і принципово відмінних один від одного за методикою «ДСПА» В.Моргуна-Н.Чайкіною [7], можливий аналіз впливу такого образу «Я» на адаптивну стратегію фахівця.

Ці своєрідні професійні типи образу «Я-фахівець» будуть включати до себе діалектично пов'язані особистісні інваріанти,

які вибудовуються у певну ієрархію, як у «Я»-базовій, так і у «Я»-ситуативній структурі діяльнісного суб'єкта, завдяки чому можливий їх опис за такою схемою:

1. Змістовна спрямованість діяльності:

а) *«Я»-діловий*: спрямованість на предметно-зрядково-результативне перетворення виробничого середовища, тобто на працю. В основі такої адаптивної стратегії лежить система вподобань до чітко регламентованої роботи, яка описана у посадових інструкціях. В професійній діяльності така людина, як правило, керується постулатом економії власних енергетичних витрат (фізичних, емоційних, інтелектуальних, тощо), проявляє акуратність, пунктуальність і практичність. При цьому часто вона використовує, в основному, вже вироблені раніш, алгоритми рішення професійних задач, проблем, ситуацій, які перетворені в шаблони, штампи, стереотипи.

б) *«Я»-комунікатор*: спрямованість на суб'єктно-знакове пізнання й перетворення інших людей у виробничому середовищі, тобто на спілкування. Така адаптивна стратегія уявляє собою систему, яка пов'язана з мовленнєвим розвитком, живою мімікою, інтересом до людей, що дозволяє суб'єкту діяльності засвоїти необхідний комунікативний супровід праці, яка визначається писаними і неписаними правилами, можливістю включатися у сталі інформаційні потоки, в систему ділових і міжособистісних стосунків членів колективу. Ця стратегія допомагає професійній соціалізації, яка пов'язана з присвоєнням накопиченого соціального і особистого комунікативного досвіду в колективі.

в) *«Я»-екзистенціаліст*: спрямованість на перетворення самого себе у внутрішньому плані, тобто на самодіяльність. Така адаптивна стратегія характеризується здатністю вийти за формальні межі, побачити власну працю в цілому і перетворити її в предмет професійного саморозвитку. Це дає можливість бути самоорганізатором, який конструює своє теперішнє і майбутнє, що дозволяє внутрішньо приймати, усвідомлювати і оцінювати складнощі і протиріччя різних сторін діяльності, самостійно і конструктивно їх вирішувати у відповідність з власними ціннісними орієнта-

ціями, розглядаючи певні труднощі як стимул для самодіяльності.

Указані спрямованості задаються вирішенням суперечності між предметним і ідеально-знаковим у діяльності. Це – розширення образу «Я-фахівець» у змістовній спрямованості.

2. Рівні опанування професійної діяльності:

а) *«Я»-учень*: рішення виробничих завдань за чиясь допомогою або по

зразку – через передачу досвіду від наставника до неофіта, тобто навчання. Ця адаптивна стратегія передбачає інтеріоризацію нормативної професійної моделі через навчання шляхом присвоєння сукупності знань, вмінь і навичок щодо умов, цілей, результатів і способів реалізації діяльності в рамках певної професії.

б) *«Я»-виконавець*: виконання виробничих задач, які мають готове рішення, тобто відтворення виробничої діяльності. Така адаптивна стратегія передбачає інтеріоризацію професійної моделі шляхом співвідношення концептуально-образної професійної ідентифікації з професійною «Я-концепцією». Виконавець часто «механічно» виконує діяльність по інструкції чи готовій методиці, через відтворення нормативних вимог до діяльності, спираючись на пам'ять і увагу; він любить встановлений порядок, рутинні справи, добре організовує свою діяльність і рідко відчуває натхнення. Репродуктивний характер діяльності виконує функцію збереження і накопичення професійного досвіду.

в) *«Я»-творець*: самостійне і нестандартне рішення виробничих задач нового класу, тобто творчість у професійній діяльності. Адаптивна стратегія особистості буде спрямована на нешаблонний аналіз проблеми, який пов'язаний із створенням і виконанням плану рішення складної творчої задачі, що проявляється у таких формах поведінки, як «корисна зміна вже відомого» (що не завжди усвідомлюється). Ця стратегія передбачає розвинуті аналітико-синтетичні здібності, інтелектуалізм, незалежність і оригінальність мислення, креативність, здатність генерувати нові ідеї.

Вказані рівні задаються вирішенням суперечності між інтеріоризацією (розпре-меченням) соціального та екстеріоризацією

(опредмеченням) індивідуального досвіду у професійній діяльності. Це – розширення образу «Я-фахівець» у рівнях опанування діяльності.

3. Форми реалізації особистістю діяльності:

а) *«Я»-перетворювач*: дійове виконання виробничих операцій у моторній чи матеріальній формі. Адаптивна стратегія буде спрямована на використання суб'єктом діяльності певної безпосередньої форми взаємодії з фізичним (предметним) середовищем, яка вимагає силу, вправність, хорошу координацію рухів, добрі навички практичної роботи. Такі спеціалісти активні, практичні, надають перевагу діяльності яка пов'язана з енергійними діями.

б) *«Я»-атрибуціоналіст*: схематично-образне відтворення виробничих ситуацій у перцептивній формі. Адаптивна стратегія буде спрямована на використання суб'єктом діяльності чітких і конкретних вказівок через образне, синтетичне, інтуїтивне прийняття рішення на основі загальних вражень, а не окремих фактів; увага, як правило, обмежена значимими об'єктами, а сприймання інших об'єктів відрізняється підвищеним порогом чутливості.

в) *«Я»-перфекціоніст*: теоретико-рефлексивне обмірковування професійної діяльності у мовленнєво-розумовій формі. Така адаптивна стратегія буде спрямована на намагання, непомірно витрачаючи час, виконати діяльність найкращим чином, фіксуючись на змісті і результаті діяльності; вони надмірно прагнуть виконувати професійні функції самим детальним образом, ідеально, досконало, точно; скурпульозно зосереджуються на дрібних, не важливих деталях, що часто призводить до перенапруження. Ця стратегія передбачає залежність від зовнішніх факторів: чим вище похвала чи визнання значимими людьми результатів власної професійної діяльності, тим вища самооцінка і рівень задоволеністю працею.

Ці форми задаються вирішенням суперечності між підсвідомістю і свідомістю стосовно власних переваг і наявних релевантних стимулів середовища. Це – розширення образу «Я-фахівець» у формах реалізації діяльності.

4. Просторово-часові орієнтації особистості:

а) *«Я»-мемуарист*: орієнтація на раніш виконувану діяльність, тобто на минуле. Ця адаптивна стратегія незмінна тільки до моменту усвідомлення особистісних новоутворень, які модифікують пам'ять про минуле новими відношеннями. Такий образ «Я-фахівець» намагається розробити траєкторію свого професійного розвитку повертаючись до минулого досвіду, який дає емоційну свободу і базується на ідеї про багатоступінь життєвого шляху людини.

б) *«Я»-кон'юктурник*: орієнтація на «тут» і «зараз» при виконанні діяльності, тобто на сучасне. Людина відчуває унікальність свого «Я», яке сформувалось під впливом всього минулого досвіду по відношенню до всіх елементів реальної дійсності і це усвідомлення поглиблює уявлення про реальну виробничу ситуацію. Таке «Я» є рефлексивний проект, за який відповідає сам суб'єкт діяльності, намагаючись контролювати і керувати власним часом і ситуацією в цілому.

в) *«Я»-прогнозіст*: орієнтація на перспективні шляхи професійного росту, тобто на майбутнє. Система індикації професійних орієнтацій і адаптивна стратегія особистості буде уявляти собою «злет на хвилі сьогодення», коли змінюється власне ставлення до дійсності. Самоактуалізація вимагає рівноваги можливостей і ризику, яке досягається завдяки осмисленого прогнозування майбутнього.

Указані орієнтації задаються вирішенням суперечності між буттям і локалізацією особистості у часі. Це – розширення образу «Я-фахівець» у просторово-часових орієнтаціях.

5. Емоційне ставлення до діяльності:

а) *«Я»-песиміст*: постійне почуття незадоволеністю виконанням професійної діяльності, тобто стале негативне ставлення. У песимістів адаптаційна стратегія є наслідком емоційного реагування на ситуацію, яка не супроводжується певними діями, що проявляється у вигляді скованості, загальмованості і напруженості при виконанні роботи; вони прагнуть звільнити себе від відповідальності за наслідки виконання діяльності через

негативні і критичні оціночні судження, що часто виступає захисною реакцією на особистісну незадоволеність працею.

б) *«Я»-поміrkований*: почуття невизначеного ставлення до діяльності, тобто сталє амбівалентне. Адаптивна стратегія такого смислоутворення визначає особистісні інваріанти можливої поведінки в залежності від ситуації, коли відбувається їх перевірка і відсів того, що визиває негативне переживання та наближення того, що визиває позитивні емоції.

в) *«Я»-оптиміст*: почуття задоволеністю працею від того, що обрана діяльність виконується якісно і результативно, тобто сталє позитивне ставлення. У оптимістів адаптивна стратегія є наслідком розуміння того, що здатність наповнювати професійну діяльність смыслом ґрунтується на «Я»-базовому відношенні до дійсності і до самого себе, яке пізнається тільки у вигляді позитивного ставлення до ситуації та її наслідків, до вибору якоїсь поведінки чи способу міркувань, що зумов-

лює зростання власної індивідуалізації і особистісно-професійної позиції.

Це – розширення образу «Я-фахівець» у потребнісно-вольових переживаннях.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Запропонований нами підхід до вивчення ролі образу «Я-фахівець» у діяльній структурі професійної адаптації і впливу особистісних інваріант на адаптивну стратегію особистості дає можливість зазначити, що системоутворюючим фактором професійної адаптації повинна бути ідея «моделювання» конвергенції «Я»-базового і «Я»-ситуаційного у професійній діяльності, які самоорганізуються і інтегруються послідовно і систематично у певні типи образу «Я»-фахівець, що в свою чергу обумовлює їх ведучу тенденцію на протязі всього професійного становлення. У даному ракурсі можна говорити про індивідуально-професійну мобільність як необхідну умову професіоналізації і становлення особистості в сучасних умовах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 тт. / Лев Семенович Выготский. – М.: Педагогика, 1983. Т. 3.
2. Дружилов С.А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / С.А. Дружилов. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2002. – 242 с.
3. Моргун В.Ф. Моністична концепція багатовимірного розвитку особистості. /Володимир Федорович Моргун. – //Психолог. – № 20 (68), 2003. – 32 с.
4. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. / Ю.П.Поваренков. – М.: Изд-во УРАО, 2002.
5. Реан А.А. Психология адаптации личности: анализ, теория, практика / Артур Реан, А.Р. Кудашев, А.А. Баранов. – М.: Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.
6. Солнышкина М.Г. Профессиональные стратегии личности: Монография / М.Г. Солнышкина. – М.: Маркетинг, 2006. – 119 с.
7. Чайкіна Н.О. Методичні засади співвідношення Я-базового і Я-ситуаційного у структурі професійної адаптації. /Наталія Олександрівна Чайкіна. – //Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – №6. – Київ, 2012. – С.14-20.
8. Чайкіна Н.О. Вплив «Я»-базового і «Я»-ситуаційного на адаптаційну стратегію особистості / Психологія і особистість: науковий журнал. – № 1 (3) – Київ-Полтава, 2013. – С. 45-57.